

Методологічні підходи до демократії

У статті розглянуто теоретичні і методологічні підходи вчених до проблеми визначення демократії, указано, що впродовж історії людство прагнуло до матеріально-го добробуту, такого устрою громадського життя, щоб бути вільним, відчувати справедливе ставлення до себе. Виявлено, що зазначену тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, гнучкий до змін в організації суспільства, найстійкіший у розвитку сучасності.

Ключові слова: демократія, народовладдя, теоретичні і методологічні підходи до визначення демократії, традиційний інституціоналізм, бихевіористський і функціоналістський підходи, форма правління.

В статье рассмотрены теоретические и методологические подходы ученых к проблеме определения демократии, указано, что на протяжении истории человечество стремилось к материальному благосостоянию, такому укладу общественной жизни, чтобы быть свободным, чувствовать справедливое отношение к себе. Выявлено, что обозначенную тенденцию максимально может реализовать лишь

демократия – политический механизм, гибкий к изменениям в организации общества, самый стойкий в развитии современности.

Ключевые слова: демократия, народовластие, теоретические и методологические подходы к определению демократии, традиционный институционализм, бихевиоризм и функционалистский подходы, форма правления.

In article theoretical and methodological approaches of scientists to a problem of determination of democracy are considered, specifies that throughout history the mankind aspired to material well-being, such way of public life, that to be free, to feel the fair attitude towards itself. It is revealed that only democracy – political as much as possible can realize this tendency the mechanism, flexible to changes in the organization of society, the most resistant in present development.

Key words: democracy, democracy, theoretical and methodological approaches to determination of democracy, traditional institutionalism, behaviorism and functionalistic approaches, form of government.

УДК 321.02:323.2

Постовойтенко А.С.,
аспірант
Київського національного торговельно-економічного університету

Мислителі всіх часів прагнули створити ідеальне суспільство, де б панували мир, щастя, соціальна справедливість, а люди були вільні, рівні у правах. Пошуки соціального механізму справедливого розподілу суспільних благ між людьми тривають і нині, а сама ідея ототожнюється з демократією. Аналіз феномена демократії є актуальним в Україні, яка творить сьогодні нову соціальну, правову державу.

Мета статті полягає у розгляді й аналізі різних сучасних теоретико-методологічних підходів до визначення сутнісного змісту поняття демократії, його головних вимірів, які є в політичній науці.

Теоретико-методологічні підходи до визначення демократії активно розробляються в зарубіжній і вітчизняній політичній науці. Інтерес учених зростає, якщо врахувати важливість демократизації для становлення нових політичних режимів у пост-соціалістичних країнах для повноцінної діяльності політичних систем і громадянського суспільства. Б. Баді, Б. Гуггенбергер, Р. Даль, Р. Дарендорф, Х. Лінц, Д. Растоу, С. Роккан, Дж. Сарторі, Р. Таагер, А. Турен, С. Хантінгтон, Е. Хейвуд, Ф. Шміттер ретельно вивчають це поняття, аналізуючи його реальні дії, взаємозв'язок партійних і виборчих процесів у демократичних режимах. Окрім посилань на здобутки західних учених, у статті використано працю А. Ковлера «Криза демократії? Демократія на рубежі XXI століття», де зазначається, що сучасна демократія, основи якої закладені

у XVIII ст., а витoki сягають Античності, пережила у XX ст. такі кризи, які можуть поставити під сумнів її існування. Учений пише, що сучасна криза демократії має кілька проявів – це криза державності, криза форм участі і політичної активності, криза громадянськості. Міркуючи, бути чи не бути демократії у XXI ст., він розглядає демократію в різних вимірах теорії та практики і зауважує, що настав час переосмислити традиційні принципи демократії; аналізує проблему демократичного центру і демократичної периферії, особливості розвитку західної і східної демократій. А. Ковлер вказує різні шляхи демократизації: редемократизація після іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія); реформи політичних інститутів після звільнення (Франція, Італія); впровадження демократії іноземними окупантами (Німеччина, Японія); зміна авторитарних режимів (ЦСЄ); демократизація за договором з опозицією (Іспанія) [1, с. 15].

Демократія, у звичному розумінні, – це влада народу, а в ширшому сенсі хрестоматійним стало знамените формулювання, яке надав демократії А. Лінкольн у «Геттисбергському зверненні» 1863 р. Він присягається перед «лицем славних полеглих», що «ця нація в державі Божій дасть нове народження свободі і що правління, яке належить народу, здійснюється народом і служить народу, ніколи не зникне з лиця Землі». По-іншому це звучить так: «Клянемося, що полегли не віддали своє життя задарма, що наша нація, Господом

благословенна, знайде відродження свободи, що правління народу, зумовлене народом, для народу ніколи не зникне з лиця Землі» [4, с. 187]. Тут виражено різні аспекти й ознаки демократії: вона виходить із самого народу, здійснюється народом і в інтересах народу. Значення демократії як влади для народу має перспективу, у якій вона розглядається як мета держави, якої може досягти політичний і соціальний рух. Це визначення, де демократія ототожнюється з народовладдям, класичне, універсальне, воно може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії як носій загальнолюдських цінностей, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення його до процесу прийняття політичних рішень.

Сучасні вчені, як правило, вважають, що класичне визначення демократії як народовладдя вже непереконливе, а народ через свою численність не може управляти країною. Такого самого підходу до демократії в її класичному визначенні дотримувався і Г. Моска, коли писав, що «кожне суспільство створює панівний клас. Всебічний контроль із боку народу неможливий. Проте ступінь чутливості панівного класу до бажань народу і реакція його на результати виборів залежать певною мірою від конституційної системи, ідеології та соціальних настанов. Доктрини і конституційні процедури забезпечують абсолютний народний суверенітет і владу більшості, які є слабкими стримувальними факторами для правителів. Оскільки більшість ніколи не правитиме, доктрини і процедури такого роду вручають необмежену владу панівній меншості, яка претендує на право репрезентувати більшість. Отже, ніде тиранія не імовірна, ніж у суспільстві, де конституційна система і панівна ідеологія легітимізують необмежену владу більшості» [12]. Тож реальні важелі влади і вплив на маси зосереджені в руках окремих осіб і інститутів, які репрезентують волю громадян. Але для демократії принципово важливо, щоб народ виступав як джерело влади, а органи держави формувалися через процедуру виборів громадянами, які мають рівні політичні права. Саме тому трактувань демократії у сучасній політичній науці нараховується кілька сотень і всі вони доволі широкі.

Зокрема, під час вивчення зазначеного феномена в політології увага акцентується на дослідженні демократії як форми правління, що визначається, виходячи із джерел влади уряду і цілей, яким він служить, та із процедур формування органів влади. Політична наука пройшла у своєму аналізі демократії три стадії і зберегла, на наш погляд, три підходи до пояснення суті цього феномена: традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність; біхевіористський (поведінковий) підхід; функціоналістський підхід, який поєднує елементи пер-

ших двох підходів і наголошує саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм, враховуючи поведінку політичних акторів-громадян і політичних груп. С. Хантінгтон пише, що «у визначенні демократії за джерелом влади чи цілями уряду виникає двозначність і неточність, що створює серйозні проблеми» [7, с. 16]. Тож дослідники часто дотримуються процедурного визначення демократії, що цілком вписується в демократично-політичну практику. Це певна процедура і результат діяльності, які утворюють складну і впорядковану систему переговорів у владі, у суспільстві і між владою та суспільством щодо цілей суспільного розвитку, засобів їх досягнення та розподілу ресурсів.

У світовій політичній думці популярна дефініція сучасної демократії – поліархія, яку відродив патріарх досліджень плюралістичних моделей демократії Р. Даль. Це не система влади, яка втілює в собі демократичні ідеали в усій повноті, а правління, доволі наближене до таких ідеалів. У контексті сучасності поняття підкреслює політичний плюралізм і здатність інститутів демократії забезпечувати взаємодію й узгодження інтересів індивідів і груп без втрати їх самостійності та принципової рівності. В. Даль вказує на неможливість реалізації класичної демократії: «Ніхто, крім, можливо, фанатика, не бажає досягнення двох цілей – політичної рівності і народного суверенітету – за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати дозвіллям, злагодою, стабільністю, доходом, безпекою, прогресом, статусом тощо для досягнення більшого – політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоб принести в жертву ці блага» [6].

Але кожне поняття демократії далеке від того, щоб бути всеосяжним, тому А. Турен наголошує, що її необхідно визначати більш ускладнено і реалістично – як вільний вибір правління, що представляє інтереси більшості і з повагою сприймає фундаментальне право всіх людей жити відповідно до своїх переконань і основних інтересів [6, с. 28]. Цю думку поділяє й Г. Ерме, вказуючи, що демократія передусім – це реальна можливість для керованих обирати і зміщувати мирним шляхом та через регулярні проміжки часу тих, хто ними керує [2, с. 15].

З огляду на це, доречно проаналізувати, чи можна поєднати визнання соціальних конфліктів із визнанням загального інтересу і тим самим уряду, який не забезпечує захист будь-якої певної спільноти, сповненої рішучості боротися до кінця з іншою, якщо не визнати, що соціальний конфлікт є боротьбою між соціальними верствами за надання соціального характеру використанню ресурсів і культурних цінностей, які поділяють обидві противборчі верстви і більшість членів суспільства. Вва-

жаємо, що саме таке поєднання загальних культурних цінностей та суто соціальних конфліктів і уможлиблює демократію. Для більшості громадян їх схильність до демократії ґрунтується на переконанні, що це єдиний політичний режим, здатний забезпечити надійне поєднання захисту індивідуальних інтересів і турботи про загальний інтерес.

На нашу думку, культурна сфера, у межах якої може діяти демократія, визначається поєднанням універсального принципу раціональності і заклику до особистісної самобутності, яка сама має подвійний аспект: право обирати власне життя та повагу до витоків і спадщини, виходячи з яких кожен індивід може вільно творити свою конкретну особистість і протистояти зовнішньому пануванню. У цьому полягає важливість поваги до прав меншин у всіх сучасних дискусіях про демократію. Не надавати будь-якій меншині вибору, крім інтеграції або повної асиміляції із суспільством і культурою більшості чи маргіналізації, що межує із самовиключенням із цього суспільства, означає серйозно обмежувати права людини. З іншого боку, якщо кожна культурна група визначить свою самобутність винятково у плані її відмінності від інших груп, то між ними з'явиться повна відчуженість, що може призвести лише до війни і расизму. Тому меншини повинні брати участь у житті суспільства, частиною якого вони є, визнаючи раціональні дії й інституціональні настанови демократії, обстоювати особистісну самобутність і поважати волю вибору власних членів. Досліджуючи демократію, Г. Ділігенський визначає інститути, які дозволяють громадянам певною мірою впливати на владу і політику, вважаючи демократичним те суспільство, яке, по-перше, надає людям «певний ступінь свободи самовизначення особистості – вибору форми діяльності, місця життя і праці, переконань, джерел інформації тощо, а, по-друге, захисту від авторитарної сваволі тих, хто має владу, життя людей у межах і під захистом закону» [8, с. 28].

Сучасні трактування демократії різняться підходами до вивчення її властивостей, процедур, середовища реалізації, цінностей, які вона продукує. Так, А. Мадатов вказує на такі підходи до дослідження демократії: політико-інституціональний (для аналізу політичного режиму); процесуально-процедурний (для характеристики життєдіяльності будь-якої спільноти на загальнодержавному і локальному рівнях, зокрема політичних партій); культурологічний, який поєднує демократію з певною культурою суспільства, основою на принципах автономії індивіда, терпимості і громадянської відповідальності; аксіологічний, що вказує на певну політичну і соціальну цінність, нерозривно пов'язану із принципом свободи, правами людини і створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [3, с. 3–4]. Водночас Б. Гуггенбергер виокремлює лише два основних типи концепту-

альних підходів у теорії демократії: нормативний і емпірично-описовий (дескриптивний) [4, с. 14]. У межах нормативного підходу він аналізує й обґрунтовує питання про те, що таке демократія в ідеальному вигляді і в чому вона перевершує інші форми управління суспільством. Емпірично-описовий підхід акцентує увагу на реальній демократії та її практичних діях. Однак така диференціація дає лише наближену орієнтацію, адже нормативні принципи і їх обґрунтування апелюють до досвіду, політичної практики, а емпіричні принципи і теоретичні побудови ніколи не обмежуються політичними реаліями, які інтерпретуються і класифікуються за певними аспектами. У межах моделей виникають різні напрями досліджень, сфокусовані на визначених ними завданнях, з акцентом на певних елементах проблеми.

Аксіологічний підхід сприймає загальнолюдські цінності, обов'язкові для демократичного устрою суспільства. Ідеться про свободу, рівність, соціальну справедливість, право обирати і бути обраним до органів влади, недоторканність приватної власності, безпеку і невтручання в особисте життя. Зазначимо, що для демократії принципово важливим є не використання громадянами певних цінностей, а сам факт надання їм можливості такого використання. Зазвичай, не всі люди користуються політичною свободою, що спонукає деяких вчених ставити під сумнів проголошення свободи як найважливішої загальнолюдської і демократичної цінності, адже, на їхню думку, у сучасному світі більшість людей, не роздумуючи, поміняла б політичну свободу (віртуальну декларацію) на стабільний, безпечний, гідний добробут. Але історичний і державний досвід переконливо свідчить, що демократія тісно пов'язана зі свободою, здатністю протистояти гнобленню, бюрократії, з масовим споживанням і вільними засобами масової інформації. Отже, більшість держав сприймає демократію, що ґрунтується на особистих, а не на загальних цінностях. Тож варті осуду і відсутність особистого вибору в авторитарних країнах, і зведення масових споживачів до статусу об'єктів, місце яких у соціальній системі визначається лише їх купівельною спроможністю. Ототожнення демократії як рівності і соціальної справедливості теж трактується двояко. Загальну рівність розглядають і як надання всім рівних шансів для досягнення життєвих цілей, і як рівне користування благами, створеними у суспільстві. Тут демократія – більш формальне, юридичне встановлення принципу, який практично ніколи не реалізується. Зміст демократії – у прагненні до максимальної його реалізації і створенні можливості для руху суспільства до втілення цього принципу.

Раціонально-утилітарний підхід полягає у трактуванні демократії як найбільш раціональної форми суспільно-державного устрою. Він роз-

глядає демократію як найефективнішу форму правління з погляду врахування і гармонічного поєднання інтересів усіх верств населення та соціальних груп. Як найбільш динамічна форма реакції на соціальні процеси, демократія дає змогу знайти оптимальне вирішення проблем, що постійно виникають. Демократію проголошують відкритим суспільством, де здійснюється ефективний механізм пошуку, селекції та добору політичних рішень за реалізації ініціатив окремих громадян, соціальних спільнот, громадських об'єднань. Вона органічно поєднується з ринковою економікою і дає можливість судити про відкритість суспільства для будь-яких ідей і варіантів вирішення завдань соціального розвитку, обраного народом. Раціонально-утилітарне обґрунтування демократії міститься в системних теоріях Н. Луманна, К. Дойча, які вважають демократію найбільш раціональною формою державного управління не з погляду гуманістичних цінностей, а як найпридатніший спосіб адаптації до зовнішніх умов, можливість збереження та розвитку найкращих соціальних умов для громадян.

Поєднуючи підходи до визначення демократії, Х. Лінц вказує, що демократія є законним правом «формулювати й обстоювати політичні альтернативи, якими супроводить право на свободу об'єднань, свободу слова та інші головні політичні права особистості; вільне і ненасильницьке змагання лідерів із періодичною оцінкою їх претензій на управління суспільством; включення в демократичний процес всіх ефективних політичних інститутів; забезпечення умов політичної активності для всіх членів політичного співтовариства незалежно від їх політичних переваг. Демократія не вимагає обов'язкової зміни панівних партій, але можливість такої зміни повинна існувати, адже сам факт цих змін є основним свідченням демократичного характеру режиму» [4, с. 5–6].

Безпосередній вплив на політичну сферу сучасного світу мають процеси глобалізації, які стосуються всіх аспектів життя. Вплив глобалізації – системний, взаємопов'язаний, він опосередковується процесами, що відбуваються у світі. За багатьма параметрами рушій процесу – економіка, за якою приховано безліч рішень, прийнятих політичною владою, щоб забезпечити вільний ринок, усунути наявні перешкоди. Тож повсякденні прояви глобалізації є продуктом прийнятих політичних рішень на рівні урядів і законодавчих органів різних держав. Ф. Шміттер вважає, що це свідчить про безумовний вплив демократії на виклики глобалізації і вказує на появу глобальної чи космополітичної демократії. «Якщо масштаби всього на світі невблаганно і безповоротно зростають, якщо всі виміри колективного існування – виробництво, відтворення, комунікації, тотожність і влада – самі собою рухаються у бік планетарного злиття, чому б нам не під-

няти на той самий рівень (звичайно, поступово) і демократичні інститути? – запитує він. – Спроби протистояти цій динаміці на національному чи <...> регіональному рівні приречені на поразку, так що той, хто першим прийме цю динаміку і заздалегідь підготується до неї, встановивши в себе відповідні глобальні норми й інститути, очолить прийдешнє тисячоліття» [10, с. 143].

Зменшення ролі суверенних держав не веде до появи легітимних, підзвітних громадянам, органів влади на глобальному рівні і свідчить, що сучасні політичні процеси неоднозначні. Є небезпека, що створення глобальної демократії буде лише прообразом гегемонії незначної кількості міжнародних суб'єктів. Але глобалізаційні процеси рішуче впливають на політичне життя, відображаючи реальні чи створюючи нові чинники економічної, соціальної, культурної та інших сфер. Повсякденні прояви глобалізації ніби природні і неминучі, і часто забувається, що вони є результатом політичної діяльності урядів: і демократичних, і авторитарних. Ступінь демократичності глобалізації залежить від можливості громадян впливати на ті процеси, які пов'язані з її проявом. Створення певних політичних інститутів і механізмів взаємодії між ними і громадянами – основа для функціонування глобальної демократії. Ф. Шміттер пише, що «сучасна політична демократія – це така система управління, за якої влада несе відповідальність перед громадянами за свої дії в публічній сфері і впливає на громадян не прямим шляхом, а через конкуренцію і співробітництво, яке здійснюють обрані представники громадян» [11, с. 147].

Два різних підходи до демократії досліджує Р. Дарендорф. Один із них – «конституційний, де йдеться про устрій, який дає можливість зміщувати уряд без революції шляхом виборів, у парламенті тощо. Інше значення демократії – фундаментальне. Демократія повинна бути справжньою, управління повинне бути передане народу, рівність повинна стати реальною» [7, с. 18]. Але сам учений визнає, що фундаментальна демократія – помилка і зазвичай доволі витратна.

Інакше інтерпретує демократію Дж. Кін: «Демократія з'являється як важкий процес і розширюється, – пише він, – у поділі підзвітної влади між численними публічними сферами, наявними всередині інституціонально різних галузей громадянського суспільства і держави та у сфері їх взаємодії» [10, с. 24]. Він розглядає демократію як особливий тип політичної системи, у якій інститути громадянського суспільства і держави мають тенденцію функціонувати як два необхідних елементи, як окремі і водночас взаємозалежні внутрішні чинники в системі, де влада, незалежно від того, як вона здійснюється, завжди може стати предметом публічного обговорення, компромісу й угоди. Учений вважає, що не потрібно нав'язувати

світогляд шляхом примусу, а необхідно встановлювати демократію як інституціонально закріплене зобов'язання ставити під сумнів наслідування певних утопічних ідеалів і обстоювати плюралізм, підзвітність суспільству, створюючи бар'єри на шляху небезпечної концентрації влади.

На думку Д. Растоу, суть демократії – у звичці до постійних суперечок і примирень із широкого кола питань, що постійно змінюються, і за постійної зміни дислокації сил. «Це тоталітарні правителі, – пише він, – повинні нав'язати єдність із питань принципів і процедур, перш ніж братися за інші справи. Демократія ж – та форма організації влади, що черпає сама свої сили з незгоди до половини керіваних» [12, с. 15]. Він вважає, що в основі демократії лежить не максимальний консенсус, а тонка межа між нав'язаною однаковістю, яка веде до тиранії, і непримиренною ворожнечею, що руйнує спільноту шляхом громадянської війни чи сецесії. Щоб межа не руйнувалася, потрібне почуття співтовариства, яке б сприймалось як зрозуміле та свідоме прийняття демократичних процедур, що допоможе демократії успішно долати черговий пункт із довгого списку проблем, що стоять перед нею, розширюючи зону консенсусу.

Отже, розглянуті теоретичні та методологічні підходи вчених до проблеми визначення демократії свідчать, що її дослідження ще не завершені. Розвиток європейської цивілізації показує, що люди завжди прагнули до матеріального добробуту і такого устрою громадського життя, щоб почуватися максимально вільними, зі справедливим ставленням до себе. Історична практика доводить, що цю тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, який гнучко пристосовується до зміни форм організації суспільства. Демократія динамічніша і стійкіша за диктатуру, оскільки сучасна людина обрану нею владу приймає легше, ніж нав'язану; демократія забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних політичних проєктів, що знижує ризик

необоротних помилок; вона представляє інтереси різних соціальних груп у прийнятті політичних рішень, що підвищує легітимність влади і керованість політичної системи. Демократичні процедури сприяють висуванню людей здібних і енергійних, що підвищує якість професійної еліти, її конкурентоспроможність. Відтак демократизація політичної системи – найбільш стійка тенденція у розвитку сучасності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранов Н. Трансформации современной демократии / Н. Баранов. – СПб. : БГТУ, 2006. – 215 с.
2. Грачев М. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Грачев, А. Мадатов. – М., 2004.
3. Гуггенбергер Б. Теория демократии / Б. Гуггенбергер // Полис. – 1991. – № 4.
4. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль. – М., 2003.
5. Дегтярев А. Методы политических исследований / А. Дегтярев // Вестник Московского университета. Серия «Политические науки». – 1996. – № 6.
6. Лиджфарт А. Правление большинства в теории и на практике / А. Лиджфарт // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 1–2. – С. 60–72.
7. Мельвиль А. «Политический атлас современности»: замысел и общие теоретико-методологические контуры проекта / А. Мельвиль // Полис. – 2006. – № 5.
8. Рейджин Ч. Политическая методология: качественные методы / Ч. Рейджин, Д. Берг-Шлоссер, Ж. де Мер // Политическая наука: новые направления. – М., 1999.
9. Сморгунов Л. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии / Л. Сморгунов. – СПб., 1999. – С. 37–38.
10. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М., 2003.
11. Хейвуд Э. Политология : [учебник для студентов вузов] / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Водолазова, В. Бельского. – М., 2005.
12. Шмиттер Ф. Будущее демократии: можно ли рассматривать его через призму масштаба? / Ф. Шмиттер // Логос. – 2004. – № 2. – С. 137–156.